

Pavel Gantar

SOCIOLOGIJA IN CIVILNA DRUŽBA

1. Oris problemov

Pričujoči prispevek je „osnutek“, nekakšno „delo v nastajanju“, saj je pretežno postfestna reakcija na izjemno zanimive razprave na simpoziju o civilni družbi. Treba ga je razumeti tudi kot urejanje vtisov, ki sem jih dobil ob ponovnem branju *Hegemonije in socialistične strategije* Ernesta Laclaua in Chantal Mouffe in ob vzporejanju njune tematizacije *radikalne demokracije* z Bibičevo (1987) tematizacijo *civilne družbe* pri Gramsciju. Poenostavljeno rečeno: v središču stoji Gramscijev koncept civilne družbe kot nekakšen neskladen, fragmentaren nastavek za družbeno analizo in socialistično (komunistično) družbeno rekonstitucijo, nanj pa se navezujeta dve radikalno različni branji. Laclau in Mouffova rekonceptualizirata problematiko hegemonije v luči „zgodovinskih iskušenj socialističnega (komunističnega) boja“, ki ga — improviziram — zaznamuje predvsem *spodletela „organska povezava“* med (intelektualno) avantgardo (partija = organski intelektualci delavskega razreda) in njegovo „delavskorazredno bazo“. Hegemonija in socialistična strategija nikakor ni delo, ki bi ga lahko uvrstili v poskuse tematizacije in interiorizacije „iskušnje poraza“, po katerih lahko prepoznamo nekatere marksistične in levičarske teoretike, ki si obupno prizadevajo po eni strani obdržati svojo levičarsko in marksistično identiteto, po drugi strani pa se soočiti z realnostjo, ki jo je doživela „praktična realizacija“ leve teorije. Gre za „neprizadet“ obračun s progresistično mitologijo družbenih sprememb, ki presega zgolj njeno marksistično varianto. Marksistično in še posebej Gramscijevo „varianto“ dojemam zgolj kot eno od oblik diskurzivne artikulacije, katere elementi (npr. hegemonija, civilna družba, intelektualci, stranka, oblast) niso v zavezujočih medsebojnih odnosih. Zato je tudi mogoča osamitev in reintegracija enega od teh elementov (npr. hegemonije) v novo diskurzivno artikulacijo, ki predvsem ni organsko nadgrajevanje in dopolnjevanje izvirne in izvirne koncepcije. Enostavno rečeno: elaboracija koncepta hegemonije pri Laclavu in Mouffovi ni nikakršno nadaljevanje v „Gramscijevi sledi“, nikakršno dopolnjevanje in zaokrožitev Gramscijevega opusa v skladu z novimi zahtevami, dognanji itd., pa tudi ne aktualizacija Gramscija za današnje potrebe socialistične prakse. Izhodišče je koncept hegemonije, analiza njegovih transformacij v „levih“ družbenih gibanjih in diskurzivnih artikulacijah, realnost je problematika radikalne demokratične politike, ne pa socialistična preobrazba.

To je potrebno omeniti zato, ker gre pri Bibiču za bistveno drugačno branje Gramscija, ki bi ga lahko zajeli z naslednjim vprašanjem: kakšen je pomen Gramscijevega pojmovanja civilne družbe¹ za sodobno socialistično teorijo in socialistično preobrazbo. V konkretnem in praktičnem pomenu pa se implicitno zastavlja vprašanje partijske strategije v državi, kjer je partija prevzela oblast po „klasičnem“, pa čeprav v poznejšem razvoju modificiranem, „boljševiškem modelu“. Poskus rekonceptualizacije civilne družbe pri Gramsciju v tej optiki torej

nujno načenja vprašanje razlike med hegemonsko vlogo partije v „socialistični civilni družbi“ in klasično vodilno vlogo partije v socialistični državi in družbi. Partijski teoriji je to vprašanje vsiljeno zaradi krize, v katero je pripeljal boljševiški model razvoja, sicer se ji ob že uveljavljeni „vodilni vlogi“ vprašanje hegemonije v socialistični družbi sploh ne bi smelo zastavljati.

V tem prispevku nameravam opozoriti na razlike ter teoretske implikacije že omenjenih dveh „branj“ Gramscija, pri tem pa naj še enkrat opozorim, da bom marsikatero vprašanje samo načel, brez namena, da bi ga podrobneje razvil ali pa celo ponudil ustrezne odgovore zanj.

Drugi sklop vprašanj, ki se nanaša na tematizacijo problematike civilne družbe, pa zajema vprašanje „intervencije“ nekaterih klasičnih socioloških diskurzov (konceptov) v teoretsko tematizacijo koncepta civilne družbe. Takšen pristop je najbolj opazen v prispevku Franeta Adama *O treh pristopih k pojmu „civilna družba“*. Adam razume civilno družbo in seveda tudi pravno državo kot rezultat modernizacijskih procesov, zato je torej njegovo pojmovanje civilne družbe bistveno odvisno od tega, kako razlaga proces modernizacije, še posebej v družbah realnega socializma. Zastavlja se vprašanje, ali je problematiko modernizacije mogoče razlagati v relativno enoznačnih koordinatah racionalizacije in napredka? Ali lahko torej problematiko, ki jo zarisuje koncept civilne družbe, prevedemo v problematiko modernizacijskih in racionalizacijskih procesov?

Tretji sklop problemov, ki ga nameravam vsaj bežno osvetliti, pa zajema problematiko *odnosa med civilno družbo in državo*. Poskušal bom pokazati, da problematike tega odnosa ne moremo izčrpati le z zagotavljanjem o nujnosti „poglobitve delitve dela med državo in družbo“ (Held & Keane, 1985:142), kakor tudi ne s taksativnim naštevanjem, katere institucije spadajo v sfero civilne družbe, katere v sfero države in katere nemara utegnejo igrati „posredovalno vlogo“ med državo in družbo. Civilna družba kot „relacijski pojem“ (Adam 1987:9) seveda je „rešitev“, vendar pa je treba priznati, kot je to v razpravi dokazoval Tomaž Mastnak, da takšnega pojmovanja družbe ni mogoče omejiti samo na „civilno družbo kot rezultat procesa modernizacije“. Seveda pa je treba tudi določneje opredeliti, kaj nam „relacijski pojem“ pomeni. Vsi pojmi so namreč *relacijski*, saj so opredeljeni v odnosu do drugih pojmov in imajo svoj pomen samo in znotraj teh relacij. Ali torej s sintagmo „civilna družba kot relacijski pojem“ mislimo kakšne posebne relacije, ali pa že sam pojem civilna družba izrekamo „v relaciji do države“?

2. Pripombe k recepciji pojma civilne družbe v javnem in političnem življenju

Postavlja se vprašanje, zakaj je diskurz o civilni družbi tako hitro osvojil javnost in kakšne so posledice te recepcije za strokovno razpravo? Verjetno se lahko strinjamo s F. Adamom (1987:2), da so posledice, vsaj kar zadeva odzivno javnost, najprej *pozitivne*. Pojem civilne družbe evocira verigo ekvivalenc, ki afirmirajo pomen pravne države, človekovih in političnih pravic in svoboščin, avtonomijo delovanja itn.

Obenem pa je verjetno treba priznati, da je, vsaj kar zadeva „analitski“ in teoretski pomen koncepta civilne družbe, prišlo do določene razvodenitve koncepta. V zvezi s tem bi lahko postavil naslednjo hipotezo: „*prehitra*“ recepcija civilne družbe kot *normativnega koncepta*, v katerega je investirano „vse dobro“, vse demokratične težnje ipd., lahko (in ponekod se je to že zgodilo) pripelje do tega, da imamo zgolj še en obči pojem, ki nam služi kot univerzalni odgovor na vse probleme. Spomnimo se, da je na ta način koncept *odtujitve* zgubil kakršenkoli pomen. Ne samo zato, ker je bil problematiziran v teoretskem pogledu – predpostavke kritike odtujitve, kot kritike „neustreznih“ družbenih razmer in razmerij, so seveda filozofsko antropološka koncepcija človeka kot „vsestransko razvite osebnosti“, transparentnost družbenih razmerij, ukinitve vseh oblik podrejanja in dominacije itd., itd. Tudi sam pojem je postal popolnoma diskreditiran,

podvržen povsem poljubnim diskurzivnim artikulacijam, končno pa je postal legitimizacijski pojem politične oblasti („končni smoter politike, samoupravljanja itd., je „preseganje odtujitve“).

Posebno obliko takšne razvodenitve predstavljajo poskusi integracije diskurza o civilni družbi v koncepte naroda, ki se iztekajo v pripisovanje „civilnodružbenih atributov“ slovenskemu narodu ali celo narodnemu značaju. Formulacije v stilu, naj se „Slovenci organizirajo kot civilna družba“ ali pa poenostavljena dihotomija „civilna družba versus rodovna družba“, vsaj po mojem mnenju, kažejo na precejšnje nerazumevanje zgodovine koncepta. Iz novejših zgodovine političnih idej na Slovenskem, predvsem pa od Kreka do Kardelja, lahko opazimo povsem določno sovražnost do liberalne politične tradicije, znotraj katere se je razvilo klasično pojmovanje civilne družbe.

Za poznejše in podrobnejše raziskovanje pa prepuščam naslednjo hipotezo: pri dobršnem delu kulturniške inteligence (za nepoučene: izraz ni uporabljen v pejorativnem pomeni) se v rela-tivno meglenih predstavah o civilni družbi dejansko skriva nostalgija po *narodno-skupnostnem modelu družbene integracije*. Skratka: *zahtevajo civilno družbo, pričakujejo pa narodno sku-pnost*. Vsekakor je treba opozoriti, da koncept civilne družbe ni niti protinaroden, niti pronaroden, je preprosto *anaroden*.

Ce si razmeroma hitro recepcijo diskurza o civilni družbi v delu odzivne javnosti (med novinarji, publicisti, književniki itd.) še lahko razlagamo kot željo po demokratizaciji, pa se moramo vprašati, zakaj je diskurz o civilni družbi, ali pa vsaj določeni elementi tega diskurza, tako *hitro postal sestavni del samoupravnega diskurza*? Še posebej zato, ker koncept civilne družbe v eni bistvenih točk nasprotuje samoupravnemu diskurzu. Seveda gre za vprašanje odmiranja države. Ali naj torej prisvojitev, preformulacijo in vključitev elementov diskurza o civilni družbi v samoupravni diskurz jemljemo zgolj kot *taktično potezo*, katere namen je, da s tem diskurzu o civilni družbi odvzamemo njegov kritični potencial? Menim, da gre tudi za to, vendar pa ne samo za to. Navkljub temeljnemu antagonizmu med konceptom civilne družbe in samoupravnim diskurzom, ki ga zaznamuje vprašanje o odmiranju države, pa je prav vprašanje države in državnega intervencionizma točka, ki omogoča vključitev koncepta civilne družbe v samoupravni politični diskurz. Ta točka je *antietatistična narava samoupravnega diskurza*. Prav s tem, da se koncept civilne družbe obrača proti „vsemogočnosti države“ (kar je na primer posebej poudarjeno v novejših angleških razpravah o civilni družbi), se izpostavlja tudi integraciji v samoupravni diskurz. Gre za nenavaden paradoks: točka nezvedljivosti koncepta civilne družbe v samoupravni diskurz je obenem tudi točka njegove integracije v vladajočo ideologijo. „Samoupravna prisvojitev“ in artikulacija koncepta civilne družbe se namreč s tem še zdaleč ni odpovedala „projektu odmiranja države“, pač pa ga je premestila v civilno družbo, kamor naj bi se preselile sedanje paradržavne institucije kot je partija, sistem samoupravljanja in izražanja („funkcionalnih“) interesov. Če si privoščim „razvrščanje v skupine“, potem samoupravljanje vsekakor spada v sfero civilne družbe, vendar *ne kot sistemski integracijski princip*, kar danes v Jugoslaviji vsekakor je. Pač pa se samoupravni diskurz o civilni družbi skrbno izogiba vprašanju političnega pluralizma in „asocialistične“, pa tudi „akapitalistične“ narave novejših razprav o civilni družbi. Te razprave v večini presegajo razprave o družbenem razvoju v dihotomiji kapitalizem – socializem. Poenostavljeno rečeno: navkljub pomembnim in za vsakodnevno življenje ljudi nadvse odločilnim razlikam, sta tako kapitalizem kot tudi socializem obliki sistemske in družbene integracije, ki temeljita na skupnem vzorcu „*družbe dela*“, vsaka od njiju pa goji posebno evolucijsko – progresistično prepričanje o naravi lastnega razvoja in je razvila sebi lastne mehanizme artikulacije interesov, reprezentiranja, dominacije in hegemonije, razreševanja konfliktov itd. Problem je le v tem, da so „*transformacijske zmožnosti*“ kapitalizma, kot vse kaže, dosti večje od tistih, s

katerimi razpolaga socializem. Kapitalizem je torej bliže postkapitalizmu, kot socializem postsocializmu.

Pojem *socialistična civilna družba* je torej v luči „novejših“ razprav nesmiseln, kajti prav s pojmom socializem je povezana predstava *utopične bodoče družbe*. Je pa seveda mogoče govoriti – in to pravzaprav ves čas počnemo – o civilni družbi v socializmu, z vsemi njenimi demokratičnimi in represivnimi lastnostmi. Kakšne so te družbe v različnih socializmih, je vprašanje konkretnih analiz. Upreti se moramo ideji o izdelavi *normativnega koncepta* civilne družbe v socializmu.

3. Gramsci – civilna družba, hegemonija: dva različna branja

Obstaja splošno prepričanje, da se teoretska misel Antonia Gramscija pomembno, celo odločilno razlikuje od teoretske ortodoksije III. internacionale, pa tudi od „neortodoksni“ marksističnih sodobnikov tedanjega časa. Pri tem ne gre samo za to, da Gramsci ni zapustil „velikega dela“, da je njegova teorija fragmentarna, formulacije „nepopolne“ oziroma dvoumne, njegova teoretska premišljanja pa prežeta s praktičnimi političnimi vprašanji. Gramsci je bil eden redkih (marksističnih in nemarksističnih) teoretikov, ki so pojem *civilna družba* uporabljali kot *pozitiven koncept*, tedaj ko se je zdelo, da je država že požrla civilno družbo. Še več kot to, ko so vzpon totalitarizma (fašizma, boljševizma) pripisovali tudi nereflektiranemu ekonomskemu liberalizmu civilne družbe.

Obe značilnosti Gramscijeve teoretske misli – večpomenskost in dvoumnost njegovih formulacij ter civilna družba kot pozitiven koncept – sta odločilno prispevali k njegovi ponovni aktualizaciji, še posebej, če imamo pred očmi teoretsko krizo marksizma v njegovih najrazličnejših variantah. Prav zaradi tega, ker uporablja koncept civilne družbe precej drugače kot siceršnja marksistična tradicija, in ker je dvoumen, je seveda lahko predmet povsem različnih teoretskih privzajanj. Ključni kategoriji, iz katerih so možna različna branja, pa sta seveda kategoriji *civilne družbe* in *hegemonije*. Interpretaciji, ki ju nameravamo konfrontirati v tem prispevku, se razlikujeta prav glede 1) *pomena koncepta civilne družbe* in 2) *interpretacije pojma hegemonije*. Bibičeva interpretacija na eni, ter interpretacija Laclava in Mouffove na drugi strani, se bistveno razlikujeta prav glede *razmerja* med civilno družbo in hegemonijo. Gramsci opredeljuje civilno družbo „v smislu politične in kulturne hegemonije ene družbene skupine nad vso družbo, kot etično vsebino države“. (Gramsci, 1987:122) Ključen pojem civilne družbe je torej pri Gramsciju *hegemonija* kot nekakšna „demokracija med *vodilno* skupino in *vodenimi* (kurziv P. G.) skupinami v tisti meri, v kateri razvoj ekonomije in torej zakonodaja, ki ta razvoj izraža, pospešujeta prehod (molekularen) vodenih skupin v vodilno skupino“. (Bibič, 1987: 23) Za Gramscijevo pojmovanje hegemonije je značilno, da je ne razume v klasičnem boljševiškem pomenu, saj je sicer sploh ne bi mogel povezovati s pojmom civilne družbe, ki je v tej tradiciji interpretirana kot *buržoazna družba*, ki jo je potrebno razkrojiti. Hegemonija po Gramsciju, „sama brez dvoma predpostavlja, da je treba upoštevati interese in težnje skupin, nad katerimi se bo hegemonija izvajala, da je treba poskrbeti za neko kompromisno ravnotežje, se pravi, da mora vodilna skupina prispevati žrtve ekonomsko-korporativnega značaja; prav tako nedvomno pa je tudi, da se te žrtve in kompromisi ne morejo tikati *bistvenega* (kurziv P. G.), kajti, če je hegemonija etično-politična, ni mogoče, da bi ne bila tudi ekonomska, ni mogoče, da bi ne temeljila na odločilni funkciji, ki jo ima vodilna skupina v odločilnem jedru ekonomske dejavnosti.“ (Gramsci, 1987:148). Ta stavek je Gramsci napisal v polemiki proti ekonomizmu in mogoče še najbolj plastično ilustrira naravo njegovega diskurza. „Economizem“, ki je po Laclavu in Mouffovi jedro marksističnega „esencializma“, vrže Gramsci skozi prednja vrata ven, zato da ga skozi dvoriščno okno znova vpelje.

No, in prav na tem mestu se soočimo z dvema različnima interpretacijama. Adolf Bibič gre v predgovoru k najnovejši izdaji izbora Gramscijevih besedil v smeri *esencialistične rekonstrukcije Gramscija, tako da v središče postavi njegov koncept civilne družbe*. V razmerju do civilne družbe je pojem hegemonije le *pojasnjevalen* in *izveden* pojem. Cilj te esencialistične rekonstrukcije Gramscija je vzpostavitev koncepta socialistične, samoupravne civilne družbe in preformulacija boljševiskega koncepta razmerij med partijo, državo in družbo. Ta poskus ni esencialističen predvsem zato, ker bi „v zadnji instanci“ priznaval hegemonijo ekonomskih interesov, temveč zato, ker mora socialistično ali samoupravno civilno družbo opredeliti kot *pozitivno družbeno entiteto*, kot „*realni objekt*“, kajpak tako, da našteva, katere institucije (v najširšem pomenu besede) spadajo v tako opredeljeno civilno družbo.

Laclau in Mouffova izbereta prav nasprotno pot – torej *proč od marksističnega in sploh „levega“ esencializma*. To storita tako, da gresta dlje od Gramscija, retematizirata koncept hegemonije, pri čemer pa gre v izgubo, in gotovo ne naključno, *koncept civilne družbe*. Zastavlja se vprašanje legitimnosti takšnega početja, če upoštevamo, da je hegemonija pri Gramsciju „substancialno“ povezana s civilno družbo? Prav zato, ker Gramsci civilno družbo *pojasnjuje s hegemonijo*, je takšen postopek povsem legitimen. Kajti pot „neesencialistične“ interpretacije vodi prav prek opustitve vseh tistih pojmov, ki utegnejo voditi v „substancialne“ konstrukcije družbe. Do koncepta hegemonije v radikalni demokratični politiki prideta prav s kritiko „elementov“ esencializma v Gramscijevem pojmu hegemonije. Tako kot Bibič tudi Laclau in Mouffova menita, da se Gramsci od glavnega marksističnega toka tedanjega časa razlikuje predvsem s „premikom s politične na intelektualno in moralno raven“, kar pomeni tudi odločilen premik h konceptu hegemonije. (Laclau & Mouffe, 1987:59). Gramsciju pripisujeta tudi inovacijo v konceptualiziranju problematike ideologije, ki je „organska ali relacijska celota, umeščena v institucije in aparate, ki zvarijo skupaj zgodovinski blok na podlagi nekaj bazičnih artikulacijskih načel“ (prav tam, str. 60). Takšno konceptualiziranje odpira pot k preseganju razlikovanja med bazo in nadstavbo, in afirmira *materialnost ideologije*.² Prek kritike Gramscijevega esencializma in z razdelavo koncepta artikulacije in hegemonije prideta do koncepta družbenosti, v kateri so se „družbeni segmenti iztrgali tistim bistvenim zvezam, ki so jih spreminjale v momente stadijskevske paradigme, njihov lasten *pomen* je postal odvisen od hegemonistične artikulacije, katere uspeh ni bil več zajamčen z nobenim zgodovinskim zakonom“. (prav tam, str. 61) Koncept hegemonijske artikulacije v radikalni demokratični politiki torej ni esencialistični koncept, ki naj pove na „katerih interesih“ naj se artikulirajo družbene silnice. Je predvsem hevrističen, torej analitski koncept, ne pa praktično politični model vzpostavitve neke nove „družbene pozitivnosti“ za katero naj se borimo. Praktično politične posledice „neutrjenosti družbenega“, torej tega, da „ni logične in nujne povezave med socialističnimi cilji in pozicijami družbenih dejavnikov (akterjev) v produkcijskih razmerjih in (da) je artikulacija med njimi zunanja ter da ne izhaja iz kake naravne težnje po združitvi enih z drugimi“ (prav tam, str. 77), so za komunistične stranke in še posebej v državah, kjer so na oblasti, očitne. Legitimnost njihove oblasti je utemeljena edino in samo v razpolaganju z ideološkimi in represivnimi aparati, ne pa v sposobnosti vnaprejšnje hegemonijske artikulacije različnih družbenih segmentov okoli določenih „substancialnih“ interesov (kot na primer: vladavina delavskega razreda, bratstvo in enotnost itd. . . .).

V tej perspektivi je popolnoma razumljiva zadržanost obeh avtorjev, ne samo do socialistične civilne družbe, marveč sploh do novejših (ali kot bi dejal Tine Hribar – *postmodernih*) pojmovanj civilne družbe. Gre za to, da so vse po vrsti vpete v esencialistične sponse, da se na neki točki nujno soočijo z vprašanjem ponovne razmejitve sfer med (pravno) državo in civilno družbo, da morajo torej opraviti klasificiranje družbenih fenomenov v eno od obeh sfer. Svobodna interpretacija

Laclava in Mouffove v zvezi s civilno družbo bi gotovo šla v smeri, da z opredeljevanjem razmerij med državo in civilno družbo, z določevanjem „strukturnih“ položajev posameznikov in institucij v civilni družbi dejansko predpostavljamo *utrjenost družbenega*. Gotovo pa je, da se vprašanje civilne družbe kot „realnega objekta“ in pozitivne družbene entitete postavlja drugače v realno socialističnih družbah kot pa v poznokapitalističnih družbah, kjer ne glede na stopnjo državnega intervencionizma obstaja relativno samoumevno priznavanje avtonomnosti različnih sfer družbenega delovanja. Vsekakor pa se zdi, da moraa tudi *radikalna demokratična politika* razpolagati z nekakšno civilno družbo, kot „predprostorom političnega“.

Brez utemeljenega odgovora naj ostane tudi očitek, ki ga je Frane Adam v razpravi naslovil Laclavu in Mouffovi, da je njun koncept „neutrjenosti in odprtosti družbenega“ pravzaprav prikriti leninizem popolne poljubnosti, kjer je vse odvisno „od pogojev kraja in časa“. Vsaj po mojem mnenju takšen očitek povsem spregleda njuno konceptualizacijo *kontingentnosti* in kritiko „družbenih zakonitosti“. Laclau in C. Mouffe sta *striktne antevolucionista* in glede tega, vsaj kar zadeva britansko družbeno teorijo, nista osamljena (prim: Giddens, 1986:227–280).

Esencialistično branje Gramscija v smeri vzpostavitve „socialistične civilne družbe“ je vsekakor dosti bolj legitimno glede na njegovo teoretsko dediščino kot pa poskus, ki sta ga opravila Laclau in C. Mouffe, saj sta bila slednja „prisiljena“ v eksplicitno distanciranje od Gramscijevega esencializma. Temu nasproti pa Bibič poudari prav „razredno jedro“ civilne družbe, le-ta, po njegovem mnenju, pri Gramsciju „ni samo instrument znanstvene analize, bila je tudi konceptualno orodje spreminjanja prakse, orodje oblikovanja nove strategije revolucije na Zahodu (1987:40). Pri tem Bibič še dodaja: „Danes bi se morda lahko vprašali, če odnos med civilno družbo in državo ni tudi ena bistvenih postavk „revolucije v revoluciji na Vzhodu“ (prav tam, str. 40). Najpomembnejši vidik vzpostavitve socialistične civilne družbe pa seveda zadeva vlogo partije v socialističnem sistemu. Tu se zdi, da je Gramsci „pisal na kožo“ jugoslovanskemu samoupravljanju: ne več sprega partija – državna oblast, kjer si partija prisvoji mehanizme države, da bi realizirala svoj družbeni projekt, marveč *ločitev partije od države* in vzpostavitev *hegemonskega delovanja partije v „civilni družbi“*. Premestitev partije iz sfere države v sfero družbe je mogoče seveda „brez preostanka“ utemeljiti v Gramscijevem konceptu partije kot „kolektivnega intelektualca“ in populističnega načina hegemoniziranja družbenih silnic. Vendar pa hegemonija ni sama sebi namen, *cilj je vendarle oblast* (v „integralni državi“), pri čemer je drugotnega pomena, ali glavni hegemonski subjekt upošteva (iz taktičnih ali kakršnihkoli drugih razlogov) tudi interese „vođenih skupin“. Bibič po mojem mnenju popolnoma pravilno interpretira Gramscija, ko zapiše: „Partija v zgodovinskem smislu je mehanizem v civilni družbi, ki meri tudi na oblast, kjer je v sodobnih družbah hegemonija negotova, če ni „obdana z oklepom prisiljevanja“ (str. 34). Ne morem pa se strinjati s trditvijo, da je oblast le *parcialni vidik* partijskega delovanja, ki je v osnovi namenjeno „krepitvi hegemonije, soglasju, ki je pri delavski stranki lahko le aktivno soglasje“ (prav tam str. 34).

Ključni ugovor zoper takšno pojmovanje socializma in njegove civilne družbe je seveda v tem, da to pojmovanje samodejno predpostavlja delavsko stranko kot „predestiniran“ subjekt družbenega hegemoniziranja. Torej prav to, čemur nasprotujeta Laclau in C. Mouffe. Skupaj z njima se lahko vprašamo, kaj pa če delavski stranki to ne uspe? Možna sta seveda dva odgovora: svojo hegemonijo zaščiti z oklepom državnega prisiljevanja, torej običajna in znana realsocialistična varianta, ali pa, kar se dosedaj še ni zgodilo, prepustitev vloge hegemonске artikulacije drugim družbenim subjektom. To pa seveda pomeni dvojje: a) socialistični družbeni projekt ne more biti ekskluzivni projekt in b) v mehanizmih sodobne državne oblasti je potrebno reafirmirati „liberalne prvine“, ki omogočajo legitimno in zakonito menjavo oblasti in s pomočjo pravno zaščitene manjšinskih političnih volj in interesov. Tedaj torej ne moremo več govoriti o socialistični civilni družbi, ker ne

gre več za realizacijo ekskluzivnega socialističnega projekta.

V tem primeru prehajamo od „esencialističnega“ koncepta civilne družbe k analitskemu konceptu, kjer je civilna družba opredeljena kot produkcija „družbenosti“, kot polje nastopa družbenih akterjev, obenem pa je zaščitena s pravno državo.

4. Civilna družba in „modernizacijski teorem“

Kategorialni aparat diskurza civilne družbe, če upoštevamo nekako spontano nastalo intelektualno delitev dela med družbenimi oziroma humanističnimi disciplinami, ne spada v območje sociologije. Je „privilegiran“ predmet političnih in ustanovnih ved, zadeva vprašanja civilnih svoboščin, načinov omejevanja in samoomejevanja politične oblasti, pravne regulacije avtonomije delovanja posameznih družbenih ali celo pravnih subjektov itd. Ta „politološka“ dimenzija ostaja seveda vseskozi relevantna, še posebej v tistih političnih sistemih, kjer so ta načela v večji ali manjši meri suspendirana. Sicer pa sociologija, vsaj kar zadeva glavne tokove raziskovanja, ni imela opravka z dihotomijo civilna družba – država. Razvila pa je vrsto drugih teoretskih in raziskovalno operativnih dihotomij, med katerimi je potrebno omeniti Lockwoodovo razlikovanje med *sistemske* in *družbene* integracijo.

V novejših („postmodernih“) razpravah o civilni družbi, pa se s sociološkega zornega kota postavlja vprašanje, kateri so tisti (globalni) družbeni procesi, ki pravzaprav „strukturno“ omogočajo/podpirajo diferenciacijo pravno-političnih regulativnih mehanizmov od načinov družbenega delovanja in integracije.

Na simpoziju smo se srečali z dvema poskusoma tematizacije problematike civilne družbe v tej smeri. Frane Adam (glej njegov prispevek) tematizira *sociološko* problematiko civilne družbe v kontekstu teorije modernizacije: civilna družba kot rezultat procesa modernizacije. Jože Pučnik pa problematiko civilne družbe denotira v problematiki (družbene) tehnologije kot „postopnega ukinjanja ali vsaj zmanjševanja vseh strukturnih monopolov (civilna družba je) uvajanje institucionaliziranja razlik in njihovega upoštevanja“ (prim. Pučnikov prispevek v tem zborniku).

Ob tem se zastavlja naslednje vprašanje: kaj dobimo, če teoretski diskurz civilne družbe prevedemo v enega od klasičnih socioloških diskurzov, kot sta na primer teorija modernizacije in teorija tehnologije, ali kakšni drugi sociološki pristopi? Če lahko teoretsko in praktično problematiko civilne družbe *izčrpamo v kategorijah teorije modernizacije, tedaj se zastavlja vprašanje smiselnosti uporabe pojma civilna družba*. Pojem civilne družbe postane *odvečen*. Seveda ne trdim, da problematika modernizacije ni relevantna za diskurz civilne družbe, vendar lahko ta pojem uporabimo smiselno le, če izkazuje neki heuristični „presežek“ nad konceptom modernizacije. Če tega presežka ne uspemo dokazati, samo z drugimi pojmi izrazimo *to isto, kar sicer lahko, bolj ali manj zadovoljivo, pojasnujemo v enem od klasičnih socioloških diskurzov*. Pri Adamu in Pučniku je, vsaj tako se mi dozdeva, civilna družba „le“ drug izraz za modernizacijo, je „le“ drug izraz za tehnologijo reguliranja.

Seveda pa lahko pojem civilna družba v sociološkem pomenu uporabimo tudi drugače. Civilna družba je tisti „realni objekt“, katerega procesi, fenomeni, načini delovanja, so predmet sociološkega raziskovanja. Zopet ne pridobimo veliko: če je civilna družba nekaj, kar lahko poljubno sociološko konceptualiziramo, gre znova v izgubo *posebnost problematike*. Namesto civilne družbe zadostuje uporaba pojma *družba*, torej tistega, v sociologiji skrajno nedefiniranega pojma, ki je nujno izhodišče za analizo, sam po sebi pa ne pomeni ničesar.

Obstaja pa tudi vrsta ugovorov, ki problematizirajo tolmačenje civilne družbe v pojmi modernizacije. Domnevam lahko, da je Frane Adam uporabil modernizacijski teorem tudi iz praktičnih razlogov. Na prvi pogled je ta teorem še najbolj

prikladen za pojasnjevanje procesov *liberalizacije* (bolje bi bilo reči sproščanja prisilnih spon) v ekonomiji in delno tudi v različnih drugih sferah družbenega življenja, ki so sestavni del „reformatorskih strategij“ v socialističnih družbah. V premislek ponujam dva ugovora zoper takšno tematizacijo poskusov sprememb v socialističnih družbah:

Pojma modernizacije, ki ga uporablja Frane Adam, se drži „izvirni greh“ *evolucionizma*, nekakšno tiho prepričanje, da bodo socialistične družbe *morale* iti po poti sproščanja ekonomskih in političnih spon, ne glede na to, kakšne ovire (restalinizacija itd.) se bodo tem procesom zoperstavljale. To prepričanje izhaja iz dvojnega statusa modernizacijskega teorema, ki ga je nazorno prikazal Claus Offe: „Kot številni družboslovni temeljni pojmi ima tudi pojem modernosti analitsko strukturno opisni in normativno politični dvojni status.“ Opisuje značilnosti in obenem vzpostavlja vrednotno dimenzijo, ki omogoča kritiko pred- ali antimodernih predstav in družbenih razmerij kot deficitarnih, zaostalih, regresivnih itn“ (1985:3). Tako kajpak nikoli povsem natančno ne vemo, ali se „modernizacijski pristop“ k analizi socialističnih družb nanaša na identifikacijo in analizo „realnih sprememb“, ali pa na opis poti, po katerih bi te družbe morale iti, če se hočejo izviti iz razvojnih stepih ulic.

Univerzalni evolucijski model zanemarja tudi razlikovanje med *modernizacijo*, ki opisuje in vrednoti razvojne stadije in procese družbeno ekonomskega razvoja (funkcionalna diferenciacija, racionalnost) in sekularizacije življenjskega sveta, ter *modernostjo*, ki se ukvarja s „samospraševanjem struktur in normativnih premis, z veljavnostjo bodočih perspektiv že ‚modernih‘ družb“ (Offe, 1985:2). To razlikovanje ima dve pomembni implikaciji:

— proces modernizacije kot proces diferenciacije in racionalizacije posameznih sfer družbenega življenja je ambivalenten proces, še posebej tedaj, kadar ga poskušamo enoznačno aplicirati v različnih sferah družbenega življenja. V jedru te ambivalentnosti je kajpak razcep na vrednotno in smotrno racionalnost. Vendar pa o implikacijah tega razcepa za modernizacijski teorem na tem mestu ne nameravam razpravljati.

— Razlikovanje med modernizacijo in modernostjo opozarja tudi na to, da modernizacijski procesi v eni sferi nujno ne korelirajo z modernizacijskimi procesi v drugih sferah. Na primer: ameriški in angleški neokonzervativci zagovarjajo modernizacijske procese v ekonomski sferi, obenem pa poskušajo afirmirati tradicionalne vrednostne obrazce v sferi družine in politike (problematizacija univerzalne volilne pravice), rasno in spolno neenakopravnost. V marsikateri državi tretjega sveta so ekonomski in tehnološki modernizacijski procesi ustvarili razmere za krepitev fundamentalističnih religij in ideologij. Kolikor torej pristajamo na pojasnjevanje razvojnih procesov s pojma modernizacije, se moramo nujno izogniti skušnjavi, da bi te procese v posameznih družbenih sferah pojasnjevali s korelacijskimi in ekvivalenčnimi pojmi.

Iz tega zornega kota se nam tudi procesi modernizacije v socialističnih družbah kažejo v drugačni luči: prvič, socialističnih revolucij (pri tem izvemam tiste družbe, v katere so socializem prinesli na bajonetih) ne gre razlagati kot protimodernizacijski proces, marveč prav obratno. Socialistične revolucije so *radikalen odgovor na izostalo modernizacijo*. Tako v SZ kot v Jugoslaviji je revolucija sprožila nasilen in hiter proces industrializacije in z njim povezane socialne in prostorske spremembe, ki jih lahko razlagamo predvsem kot modernizacijski proces, kot aplikacijo modela tovarne na vso družbo. Drugič: če torej želimo spremembe in konflikte v socialističnih deželah pojasnjevati v kategorijah modernizacije, moramo najprej rekonceptualizirati sam modernizacijski teorem.

5. Sklep

Za razliko od politologije, ki ima v tematizaciji razmerja med civilno družbo in državo relativno jasen in razmejen raziskovalni koncept in „realni predmet“ raziskovanja, se sociološko premišljanje o civilni družbi srečuje s številnimi problemi, med katerimi je nemara najpomembnejša problematika „prevajanja“ tradicionalnih socioloških konceptov v diskurz civilne družbe. Poskušal sem pokazati, da je takšno početje nepotrebno, če izčrpa sam koncept civilne družbe. Vprašanje ostaja odprto in mogoče je, da tudi ni odgovora nanj.

OPOMBE:

¹ Naj ob tem spomnim bralce, da sta Laclau in Chantal Mouffe precej skeptična kar zadeva teoretsko in „praktično“ afirmacijo „civilnodružbenega diskurza“. V razpravi po predavanju, ki sta ga Laclau in Mouffe imela pred približno letom in pol v Ljubljani (predzadnji obisk), je Mouffejeva izrecno odgovorila, da v konceptu civilne družbe ne vidi obetavne perspektive, preprosto zato, ker je dejavnost države tako razvejana in sega v same pore družbenega življenja, skratka, nemogoče je razmejiti domnevno avtonomne sfere družbenega življenja (javne in privatne) od dejavnosti države in paradržavnih institucij. Podoben ugovor „proti“ civilni družbi je pred več kot štiridesetimi leti formuliral tudi Karl Mannheim. Prim.: Mannheim: 1954: 79–108.

² Mimogrede: zanimivo je, da Laclau in C. Mouffe poudarjata pomen preseganja razmerja baza – nadstavba in materialnost ideologije pri Gramsciju, Bibič pa kot posebno Gramscijevo vrtilino navaja prav dejstvo, da je civilno družbo „*lociral v superstrukturo*“ (Bibič, 1987: 17).

LITERATURA:

ADAM, Frane (1987): O treh pristopih k pojmu „civilna družba“. Referat na simpoziju „Civilna družba in država“, Ljubljana, 28.–30. oktobra 1987.

BIBIČ, Adolf (1987): Civilna družba in država pri Gramsciju. V: Gramsci, 1987.

GIDDENS, Anthony (1984): The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press.

GRAMSCI, Antonio (1987): Civilna družba in država. Izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem. Izbral, uredil in uvodno študijo napisal Adolf Bibič. Ljubljana: Komunist.

HELD, David, KEANE, John (1986): Socializem in meje dejavnosti države. V: Mastnak, 1986.

HRIBAR, Tine (1987): Civilna družba, pravna država in legitimna oblast. Referat na simpoziju „Civilna družba in država“, Ljubljana, 28.–30. oktober 1987.

LACLAU, Ernesto, MOUFFE, Chantal (1987): Hegemonija in socialistična strategija. K radikalni demokratični politiki. Zbirka Analecta. Ljubljana: Partizanska knjiga.

MANHEIM, Karl (1954): Man and Society In an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.

MASTNAK, Tomaž (Ur.) (1986): Socialistična civilna družba? (zbornik). Ljubljana: Krt.

OFFE, Claus (1985): Die Utopie der Null-Option. Modernität und Modernisierung als politische Gütekriterien. Beitrag zur Tagung „Moderne oder Postmoderne? Zur Theorie des gegenwärtigen Zeitalters“, Hannover, 24.–27. oktober, 1985.

PUČNIK, Jože (1987): Civilna družba z vidika tehnologije reguliranja in njeno uveljavljanje v Sloveniji. Referat na simpoziju „Civilna družba in država“, Ljubljana, 28.–30. oktober 1987.